

Agnieszka Frączek
Uniwersytet Warszawski
Warszawa

SIEDEMNASTOWIECZNY *POLNISCHES HAND-BÜCHLEIN* JANA ERNESTIEGO. PRÓBA CHARAKTERYSTYKI LEKSYKOGRAFICZNEJ

Johannis Ernesti, nauczyciel i kaznodzieja ewangelicki, urodził się 23 lipca 1632 r. w Kisielicach, w Prusach Książęcych. Kształcił się najpierw w Elblągu, a następnie w Toruniu. Pobyt w Toruniu okazał się niezwykle ważny dla jego przyszłej działalności leksykograficznej, Ernesti, mieszczanin niemieckiego pochodzenia, mógł się tam bowiem uczyć języka polskiego. W 1657 r. został immatrykulowany na wydziale teologicznym uniwersytetu witemberskiego, a po ukończeniu studiów, prawdopodobnie w 1662 r. (por. Kunicki-Goldfinger, Siekierska 2008), rozpoczął pracę nauczyciela w Bojanowie w Wielkopolsce. Stamtąd przeniósł się do Wrocławia, gdzie mieszkał i pracował aż do śmierci (1709).

Współczesnym Ernesti znany był przede wszystkim jako autor podręczników do nauki języka polskiego. Rozpoczął w 1674 r. wydaniem *Forytarza języka polskiego*. Podręczniki Ernestiego, zawierające wzory odmian, a także praktyczne zdania i dialogi, szybko zyskały dużą popularność wśród użytkowników, były też wysoko cenione przez środowisko nauczycieli. Część z nich wydawano we Wrocławiu jeszcze w XVIII w. Metody stosowane przez Ernestiego znalazły naśladowców wśród innych autorów opracowań podręcznikowych.

***Polnisches Hand-Büchlein* – informacje ogólne**

Prace nad słownikiem niemiecko-polskim Ernesti rozpoczął w latach 80. XVII w., ukończył je przed rokiem 1689. Rok 1689 to najbardziej prawdopodobna data wydania *Polnisches Hand-Büchlein* (podaje ją w swoich artykułach m.in. Cybulski (1991, 1996)), w niektórych publikacjach (zob. np. Nienałtowski 2008) pojawia się jednak późniejsza data, rok 1695. Nienałtowski przypuszcza, że druk *Polnisches Hand-Büchlein* został odłożony z powodów finansowych i choć od dawna oczekiwano

podobnego słownika, wydanie go stało się możliwe dopiero w roku 1695. W samym słowniku ani na stronie tytułowej, ani w żadnym innym miejscu data wydania nie figuruje. Jest tu natomiast inna data: na końcu pięciostronicowej przedmowy Ernesti zamieścił adnotację: *Breßlau, den 2 Julii, 1689* (zob. ryc. 2). Fakt, że Ernesti zakończył pisanie przedmowy (a prawdopodobnie też całego słownika) właśnie w roku 1689 nie musi oczywiście oznaczać, że w tym samym roku słownik ukazał się drukiem. Jednak ta właśnie data (jedyna poświadczona drukiem) zostanie przyjęta w niniejszym opracowaniu jako data powstania (wydania?) *Polnisches Hand-Büchlein*.

Z tytułu, który w pełnej formie brzmi: *Polnisches Hand-Büchlein Darinnen Nebst denen Stamm-Vieldeutenden-Sprüch-Wörtern, auch allerhand täglich vorkommende Redens-Arten enthalten. Vor die Breßlauische Polnische Schul verfertigt (Polski słowniczek, w którym obok podstawowych wyrazów zawarte są również rozmaite codzienne zwroty. Spisany na potrzeby szkoły polskiej we Wrocławiu)*, wynika, że omawiany słownik miał być pomocą przede wszystkim dla Niemców uczących się języka polskiego. Informacje o podobnej treści Ernesti zamieszcza również w przedmowie. Już samo napisanie przedmowy po niemiecku (autor nie tłumaczy jej na język polski) potwierdza tezę, że Ernesti kierował swoje dzieło do niemieckiego odbiorcy.

Alſo wird das gegenwärtige Hand-Büchlein andere ungleiche Meinungen / von Erlernung der Polniſchen Sprache / an einem deutſchen Orte / aufheben / und die Begierigen durch das fleißige Nachſchlagen / zur vollkommenen Fertigkeit befördern¹.

W ostatniej części niniejszego artykułu spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, czy leksykografowi udało się konsekwentnie zrealizować te założenia.

Opis bibliograficzny

Polnisches Hand-Büchlein wydano w Świdnicy w oficynie Christiana Okelna. Objętość słownika wynosi 48 arkuszy w formacie 8°, a dokładnie – 47 arkuszy i 14 stron. W leksykografii XVII-wiecznej powszechne było (por. Gruszczyński 2000) oznaczanie kilku początkowych składek każdego arkusza; zgodnie z tym obyczajem również w *Hand-Büchlein* opisano pierwszych pięć stron każdego z 48 arkuszy (zob. ryc. 2-4). Arkuszom przypisane są wielkie litery (od A do Z), a składkom cyfry arabskie. Ponieważ słownik liczy więcej arkuszy, niż jest liter w alfabecie, wobec tego, począwszy od szpalty 514, czyli od arkusza 24., pojawia się podwójne oznaczenie (każdemu arkuszowi przypisane są dwie litery, wielka i mała, np. *Aa*), a od szpalty 1458, czyli od arkusza 47. potrójne (np. *Aaa*). I tak na przykład pod szpaltami 1181–1182 znajduje się symbol *Pp4*, oznaczający czwartą składkę 38. arkusza.

¹ Pilna praca z niniejszym słowniczkiem pokaże, że można się nauczyć języka polskiego w niemieckiej miejscowości, a spragnionym wiedzy ułatwi doskonalenie umiejętności.

Numerowane są także szpalty (nie strony), ostatnia szpalta nosi numer 1516. Razem ze stroną tytułową i siedmiostronicową przedmową słownik liczy więc 766 stron.

Tekst słownika (wyłączając przedmowę) zapisano w układzie dwułamowym. Każda strona kończy się kustoszem, czyli słowem (lub częścią słowa) rozpoczynającym następną stronę. Hasła zostały wysunięte względem kolejnych wersów danego artykułu. Dla każdego z języków Ch. Okeln zastosował inną czcionkę: wyrazy niemieckie (zarówno hasła, jak i elementy mikrostruktury) wydrukowano pismem gotyckim, wyrazy polskie antykwą, pismem pochylonym.

Hand-Büchlein wydrukowany został na papierze wysokiej jakości, egzemplarz, z którego korzystałam², jest w zaskakująco dobrym stanie. Pod względem typograficznym słownik nie jest jednak doskonały, skład bywa niekonsekwentny, zdarzają się też pomyłki drukarskie. Odczytanie niektórych wyrazów sprawia czasem trudności, głównie ze względu na jakość użytej czcionki (dotyczy to przede wszystkim słów polskich), a także ze względu na przebijanie liter z drugiej strony tej samej karty. Ponadto w tekście pojawia się wiele niekonsekwencji ortograficznych: por. np. zapis jasnego *a* w wyrazach *Rękáwem* vs. *Rękawem* (hasła *Schade* i *Zustopffen*), zapis rzeczownika *Czći* vs. *Czći* (hasła *Ehren-Versorg* i *Ehrgeitziger*) lub formy *Zäuberin* vs. *Zauberin* (hasło *Zaubern*):

188:

Ehren-Verforg hat er der Magd müßfen geben / *Czći Przywrocenie musiał Dżiewce dąć.*
Ehrgeitziger ißt [toltz] / *Czći prágnaący pyłzny.*

928–930:

Schade ißt unerfetzlich / *Szkodá (Utrátá) nienágradna [...]* mit einem Ermel verftopffen ißt beßfer als mit dem gantzen Rock / *lepiey Rękáwem niż całą Suknią zátkáć.*

1507:

Zuftopffen / *zátyczká niewieścia*; es ißt beßfer mit einem Ermel als mit einem gantzen Rocke zuftopffen / *lepiey Rękawem niż całą Suknią zátkáć.*

1458:

Zaubern / *czárowác, czáruje, czárowálem, będę czárował*; Zauberey / *Czáry*; Zauberer / *Czárownik*; Zäuberin / *Czárownica*; [o haben [ie die Zauberin verbrennet] / *to Czárownicę [spalono.*

Uderzająca jest również duża liczba niekonsekwencji interpunkcyjnych – przed nawiasami, ukośnikami, średnikami czy przecinkami (a także po nich) raz wstawiano znaki niedrukowane, czyli stosowano światło międzyznakowe, innym razem pustego miejsca nie pozostawiano. Zdarza się również, że pominięty został odstęp międzywyrazowy, por.:

² Dysponowałam egzemplarzem pochodzącym ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 28.20.3.2362. Johannis Ernesti, *Polnisches Hand-Büchlein Darinnen Nebst denen Stamm-Vieldeutenden-Sprüch-Wörtern, auch allerhand täglich vorkommende Redens-Arten enthalten. Vor die Breßlauische Polnische Schul verfertigt, Drukarnia Christiana Olsena, Świdnica [1689, 1695?].*

1358:

VorbenanteFreund [!] iſt nicht mehr ſein Freund / *przerzeczony (wyżej námieniony) Przyjáciel*
 nie ſprzyja muwięcey [!], (nie jeſtjego [!] Przyjácielem.)

W drukach z przełomu XVII i XVIII w. bardzo rzadko stosowano wielkie litery z diakrytami (por. Gruszczyński 2000). Zgodnie z tym zwyczajem również w materiale polskim *Hand-Büchlein* pominięto znaki Ć, Ś, Ż, Ź, a znak Ł w słowniku wprawdzie się pojawia, ale niekonsekwentnie, por. np. zapis rzeczowników *Łuszczyna* i *Luszczyny* w haśle *Hülsen*:

517:

Hülſen / *Lupiná, (Łuſzczyná;)* [...] die Hülſen ſchwimmen oben auf / *Lupiny (Luſzczyny) po (ná)*
wierzchu pływają [...]

Podobnie ma się rzecz z przegłosem w materiale niemieckim – umlauty pojawiają się wyłącznie nad małymi literami:

1186:

Überall iſts theuer / *wſzędý (wſzędzie) drogo; ich habe überall gefragt / wſzędziem pytał [...]*

Na koniec warto wspomnieć, że Ernesti – wzorem niemieckim – zapisuje wielkimi literami również rzeczowniki polskie.

Makrostruktura

Typ makrostruktury

Polnisches Hand-Büchlein to jeden z pierwszych słowników obejmujących języki polski i niemiecki, o układzie alfabetycznym (a nie, jak w większości dotychczasowych słowników, tematycznym). Uściślając, mamy tu do czynienia z układem, który – posługując się terminologią współczesnej metaleksykografii – można by określić jako alfabetyczny z elementami układów niszowego³ i gniazdowego.

Słownik Ernestiego ma miejscami strukturę ściśle alfabetyczną, bez grupowań (por. Hausmann 1991: 2748). Dotyczy to również haseł będących złożeniami czy derywatami. I tak np. oprócz hasła *Abend* autor zbudował osobne artykuły hasłowe dla *Abend-Brodt*, *Abend-Gebeth*, *Abend-Predigt*. Oddzielne hasła stanowią również: *Holtzbock*, *Holtz-Fürst*, *Holtzhauffen*, *Holtztaube*, *Holtzwerck*, a także derywaty: *Magd* i *Mägdlein* czy *Unzeit* i *Unzeitige Früchte*.

³ W niemieckiej (meta)leksykografii o układzie (alfabetyczno-)niszowym mówi się wówczas, gdy zebrane w blokach podhasła są uporządkowane alfabetycznie i nie zaburzają kolejności alfabetycznej w słowniku. Ostatnie podhasło w niszy nigdy nie wyprzedza pod względem alfabetycznym następnego hasła głównego (na tym polega zasadnicza różnica między niszą a gniazdem). Grupowane w niszach wyrazy nie muszą mieć wspólnych cech morfosemantycznych (choć zwykle je mają). Grupowanie ma na celu przede wszystkim zaoszczędzenie miejsca, dokonuje się go w sposób czysto mechaniczny, bez ograniczeń semantycznych bądź morfologicznych.

A jednak obok fragmentów makrostruktury uporządkowanych ściśle alfabetycznie, bez grupowania podhasła, w słowniku znaleźć można również dość liczne podhasła. Niektóre z nich pod względem kolejności alfabetycznej wyprzedzają następane hasła główne, zaburzają w ten sposób ściśle alfabetyczny układ słownika i tworzą *gniazda* (por. Hausmann 1991: 2746–2747). W innych miejscach podhasła dobrane są tak, aby nie zaburzały porządku alfabetycznego, tworzą więc *nisze* (Hausmann 1991: 2746). Wydaje się, że autor *Polnisches Hand-Büchlein* uznał tę różnicę za nieistotną. Nie przywiązywał również należytej wagi do kolejności podhasła zgrupowanych w jednym artykule, por. np. układ podhasła w artykułach *Schaf*, *Vater*, *Viehe*:

932:

Schaf iſt trächtigt / *Owca kotna* [...] Schaf-Miſt / *Owczę-Bobki*; Schaf-Fleiſch / *Owczę-Mięſo*;
Schaf-Butter / *Owczę-Máſło* [...]

1181–1182:

Vater liebereiche / *Oćiec (Oyciec) miłościwy* [...] die Vaterschafft / *Oycowſtwo* [...] Vater-Mörder / *Oycomorderz, Oycoboyca* : das Vaterland / *Oyczyzna* [...]

1297:

Viehe iſt ſchon ausgetrieben / *Bydło już wygnano, (wygnáne;)* [...] ein Viehe-Arzt / *Konowal, Bydłecy-Lekarz* [...] Viehe-Dieb / *Bydło-Kradzca*; der Viehe-Diebstahl / *Bydło-Kradztwo*; Zug-Viehe / *Bydło robotne, dobytek*; Kern-Viehe / *Bydło rogáte*; Viehe-Futter / *Paſtwa*; Viehe-Hirte / *Páſtuchá, Páſterz*; Viehſtall / *Staynia*; Viehe weyden / *páść Bydło*.

Choć Ernesti nie zawsze baczył na porządek alfabetyczny podhasła, to jednak dobierał je z uwagą: zwykle grupował tylko te, które są spokrewnione etymologicznie z hasłem głównym. Wyjątek na tym tle stanowią podhasła powiązane z hasłem głównym wyłącznie semantycznie, por. przymiotnik *säumig* w artykule *Kalt Wasser*:

539:

Kalt Waſſer / *zimna Woda*; kalt / *zimny, a, e, der keine Wärme hat / nie mający ciepła*; ſäumig / *zimny, (nie ochotny, nie rzeſki)* [...]

Osobliwości makrostruktury

Jednoczesne grupowanie podhasła w niszach i gniazdach pozwala, jak już wspomniano, określić *Polnisches Hand-Büchlein* jako słownik alfabetyczny z elementami układów niszowego i gniazdowego. Na ogólną ocenę typu makrostruktury słownika nie powinny mieć natomiast wpływu pomyłki (np. hasło *Kriechen* lematyzowane przed *Kreißen* czy *Garten-Gekochs* umieszczone przed *Garten-Beeth*), które Ernestiemu zdarzają się dość często. Stanowią one wprawdzie jawne odstępstwo od reguły alfabetycznego porządku słownika, ale są wynikiem przeoczenia lub/i zbyt małej dbałości o ów porządek, a nie konsekwencją świadomie poczynionych zmian w koncepcji dzieła. Podobnie:

514:

Hube-Acker iſt verſetzt / *Zrzeb Role zaſtawiony.*Hoſpital iſt aufgebauet / *Szpital wzbudowany [...]*Hübſch iſt das Kleid / aber fleckicht / *pięknáć tá Szátá, ále z blákována [...]*

664:

Luſtig iſt das anzuſehen / *wdzięczny ná weyrzeniu.*Luſtige Bitter / *roſkoſny (uściełzny) Proſiciel [...]*Lunge iſt anbrüchig / *Plucá náruſzona, (náwątłona.)*

Lematyzacja

Polnisches Hand-Büchlein Jana Ernestiego liczy około 5700 haseł; każda z 758 dwuszpaltowych stron mieści średnio 7,5 hasła. W słowniku przeważają **hasła wielowyrazowe** – połączenia rzeczownika z przymiotnikiem (np. *Saubere Stube, Verachtete Bürger*), konstrukcje bezokolicznikowe (np. *Abends daheim seyn, Uberantworten den Brief, Zuthun die Thür*), proste zdania typu podmiot + łącznik + orzecznik (np. *Wasser ist trübe, Zweck war gut*), a nawet obszerne konstrukcje zdaniowe (np. *Hund hat die ganze Nacht gebollen* czy *Wage nicht ein Grosses um eines Kleinen willen*). Tak obszerne hasła, we współczesnych słownikach dwujęzycznych niemal niespotykane, w leksykografii XVII- i XVIII-wiecznej były zjawiskiem powszechnym. Podobne zapisy znaleźć można np. w *Słowniku toruńskim* (zob. Frączek 2006). Poniżej kilka przykładów:

1:

DieAale [!] wird für deSchuſter [!] gut ſeyn / *Szydło będzie dobre dlaSzewcá [!] [...]*

42:

AltGerümpel [!] auf den Miſthauſſen werffen / *Rupieci wyrzucić ná Gnojewiſko.*

187:

Ehemann begnügete ſich nicht an ſeinem Weibe / *Małzonek nie kontentował się ſwojąZoną [!], (Małzonką.)*

189:

Eiche hat der Wind mit Wurzeln ausgeriſſen / *Dąb Wiátr wyrwał z Korzeniámi.*

398–399:

Gönnen einem das Glück / *życzyć komu Szczęścia; ich gönne meinem Feinde alles Guts / życzę Nieprzyjácielowi memu (ſwemu) wſzego dobrego.*

546:

Holen Bier vor den Durſtigen / *iść po Piwo dla prágnaćcego [...]*

638:

Lerche ſang ſchön / *Skowronek ſpiewał wdzięcznie: was habet ihr vor die Lerche gegeben? á cóż éście zá tego Skowronká dáli.*

968:

Schicken den Jungen nach Brandtwein / *śląc (po)śląc* *Chłopcá po Gorzałkę, pośylam, poślalem, pośle* [...]

Wśród haseł omawianego słownika pojawiają się **formy deminutywne**, często lematyzowane w makrostrukturze bezpośrednio obok ich form podstawowych (por. **a**). Zdarza się również, że formy zdrobniałe nie są lematyzowane jako hasła główne, lecz notowane w przykładach (por. **b**) lub przedstawiane jako podhasła (por. **c**). Przykłady:

a)

128–129:

Bock [to]fender / *Koźiel trykający*.

Böcklein [prang über den Zaun / *Koźielek śkoczył przez Plot* [...]

130:

Böhrer iſt nich viel werth / *Swider nie wiele wart, godzien*.

Böhrlein iſt geliehen / *Swiderek pożyczony*.

327:

Garten-Kreſſe iſt geſund / *Rzeżuchá-Ogrodna zdrowa* [...]

Gärtlein war nich umzäunet / *Ogrodek nie był ogrodzony, (opárkániony)* [...]

563:

Klotz / *Pień*; mit dem Klotz in den Ofen / *z Pniem w Piec* [...]

Klötzlein iſt nich ſchwer / *Kłoczek ten nie ciężki*.

899/900:

Roß zog gut / *Koń ciągnął dobrze*; was gebe ich euch vor das Roß? *á což wam dam zá tego Koniá?* [...]

Rößlein / *Konik, Koniczek*; wie theuer war das Rößlein? *á ják drogiž był ten Konik*.

b)

428:

Hämer iſt nicht mein / *Młot nie moy*; da lieget euer Hämmerlein / *tám leży wáśz Młotek*; mit dem Hämmerlein die Bilder anſchlagen / *Młotyſzkem przybić Obrázy*.

517:

Hunds-Geld / *Zápláta P]á (P]sia;)* [...] das Hündchen hat ihn gebi]ſſen / *Pie]ek go uką]ił* [...]

c)

1351:

Vogel lockte die anderen Vögel / *Ptak wabił drugich Ptakow* [...] ein Vögelein / *Pta]zek* [...]

1386:

Waj[er]bach / *Strumień* [...] Waj[er]krug / *Dzban od Wody*; Waj[er]lein / *Wodeczka, Wodka* [...]

Obok rzeczowników osobowych w rodzaju męskim w *Hand-Büchlein* przedstawiane są również odpowiednie **formy żeńskie**. Pojawiają się jednak one głównie w mikrostrukturze jako elementy zdań przykładowych (por. **a**)), zdecydowanie rzadziej notowane są jako podhasła (por. **b**)). Przykłady:

a)

504:

Hirte tütet es war Zeit das Vieh auszutreiben / *Pá[sterz] (Pá[stuchá] trąbił czas był Bydło wygnąć; die Hirtin trieb die Kühe aus / Pá[sterka] wyganiála Krowy; ein Hirten-Stab / Pá[ster]ka La[ka].*

534–535:

Jude ungläubige / *Zyd nie wierny; i[st] der Jude nicht ein Betrüger / á za Zyd nie Zdraycá, die Jüdin i[st] nicht be[ss]er / *Zydowka nie lep[za]* [...]*

568–569:

Koch hat die Fi[sc]he ver[fa]lzen / *kucharz Ryby [ola] prze[je]ł [...]* die Köchin gehet mit den Töp[fe]n zu Wercke / *Kuchárka uwija się Okolo Gárcow.*

1361:

Vormund i[st] ein gewi[ss]en[ha]fter Mann / *Opiekun pobożny Człowiek* [!]; die Frau Vormundin bat den Herrn Vormund / *Páni Opiekunká pro[si]lá Pána Opiekuná* [...]**b)**

689:

Mäyer / *Włodarz; Mäyerin/ Włodarká.*

1043–1044:

Wolf rei[ß]ender / *Wilk drapieżny* [...] Wöffin / *Wilczyca; Wolfs-Haut / Wilcza-Skorá; Wolfskraut / Tojad źiele.*

1458:

Zaubern / *czárować, czáruje, czárowałem, będę czárował; Zauberey / Czary; Zauberer / Czárownik; Zäuberin / Czárownica; [o] haben [ie] die Zauberin (!) verbrennet / to Czárownicę [palono].*

Liczebniki główne w makrostrukturze *Polnisches Hand-Büchlein* pojawiają się niemal wyłącznie jako składniki haseł wielowyrzowych (por. *Acht, Drey, Fünf, Zwanzig*); te przedstawiane w formie podstawowej jako osobne wyrazy hasłowe (por. *Zwölfe, Zwey*) traktować należy jako wyjątki. Warto wspomnieć, że w mikrostrukturze słownika występują też implikowane w zdaniach liczebniki porządkowe (por. *Zwanzig, Zwölfe*). Przykłady:

34:

Acht Gröſchel war nicht zu viel / *ośm Piętakow nie zá wiele było.*
 Acht Silbergröſchen iſt nicht genug / *ośm Czeſkich (Potroynych) niedołyć.*

176:

Drey ſind nicht zwey / *trzy (trzey) nie dwa.*

317:

Fünf Böhmen war genug / *pięć czeſkich było dołyć:* der Fünf-Böhmer wird nicht gültig ſeyn / *Piętnaſtak nie będzie płatny.*

518:

Hundert Reichsthaler ſind nicht ſo geſchwinde zu verdienen / *ſto Tálerów nie ták prętko zárobić;*
 hundertfältig / *ſtokorotny;* hundertjährig / *ſtoletni.*

1510:

Zwanzig Reichs-Thaler iſt vor einen Armen viel / *dwádzieſcia twárdych ná Ubogiego wiele;* der
 Zwanzigſte hat nichts bekommen / *y dwudzieſty niczego nie doſtal.*

1512–1513:

Zwey / *dwá, dwie, dwoję;* zwey Tage / *dwá Dni [...]*

1516:

Zwölfe / *dwánáście;* der Apfel-Baum trägt zwölfeley Früchte / *Jábloń tá przynoſi dwánáſcia-
 ráki Owoc;* das zwölfte Jahr / *dwunaſty Rok.*

Spośród liczebników złożonych Ernesti wybiera, jak się zdaje zupełnie przypadkowo, tylko niektóre. Lematyzuje wprawdzie liczebnik *Zwanzig*, ale *vierzig* i *vierzehn* notuje już tylko jako elementy (jednego) hasła wielowyrazowego, *siebenzig* umieszcza w mikrostrukturze hasła *Sieben*, a *dreißig* i *dreizehn* oraz *fünfzig* i *fünfzehn* zupełnie pomija. Przykłady:

1059–1060:

Sieben iſt eine ungerade Zahl / *ſiedm nie rowna Liczbá;* ſieben Jahr dienen / *ſiedm Lat ſłużyć;*
 ſiebenmal mehr / *ſiedm kroć więcey;* die ſiebenfaltige Rache / *ſiedmioráka Pomſtá;* das ſieben-
 jährige Kind / *ſiedmioletnie Dziecię;* ſiebenzig iſt mehr als ſechzig / *ſiedmdzieſ ćięt – więcey
 nie ſzeſćdzieſiát.*

1299:

Vier iſt viel / *Vierzehen noch mehr / Vierzig am meiſten / chtëry wiele, chtërnaſcie jeſzcze wię-
 cej, chtërdzieſci [!] náwięcey.*

Podobnie trudno dopatrzeć się reguły, którą kierował się autor przy wyborze umieszczanych w makrostrukturze **zaimków** osobowych i dzierżawczych oraz ich form fleksyjnych. Ernesti wprowadza do słownika hasła *ich*, *mein*, *euer* i *unser* (zaimek *euer* jako samodzielne hasło, pozostałe zaimki – jako hasła wielowyrazowe), ale pomija zaimki *du*, *wir*, *ihr*, *sie* oraz *dein*, *dir*, *ihn*, *uns*, *euch*. Poniżej ilustracje haseł zaimkowych:

266:
Euer / wá[z, wá]zá, wá]ze.

527–528:
Ich und mein Bruder [ind ehrliche Leute / ja y Brát moy je]ste]my cnotliwi Ludźie; ich kan das glauben / ja to mogą wierzyć.

1335:
Un]er Haus i]t das Höhe]te / ná]z Dom náwyż]zy; un]ere Sache]tehet wol / dobra ná]zá.

Ernesti w zasadzie nie lematyzuje **przymiotników** (ani przysłówków) w stopniu wyższym i najwyższym. Wyjątek stanowią tu dwa hasła wielowyrazowe: *besser wissen* oraz *Höchste Gut*. Formę stopnia wyższego *besser* oraz stopnia najwyższego *höchst* użytkownik znajdzie nie tylko w główce odpowiedniego artykułu hasłowego, ale również w jego mikrostrukturze:

110:
Be]ßer wi]ssen / lepiej wiedzieć; der Wein i]t be]ßer / Wino lep]ze; ich be]ßere den Zaun / nápráwiam Plot [...]

W makrostrukturze *Polnisches Hand-Büchlein* użytkownik znajdzie popularniejsze **imiesłow**y, zwłaszcza imiesłow y przymiotnikowe bierne (*Partizip II*). Niektóre z nich stanowią samodzielne hasła, inne tworzą hasła złożone, głównie typu: imiesłów + rzeczownik. Ciekawe, że w hasłach tego typu imiesłów często pozostawiany jest bez odpowiedniej końcówki rodzajowej (por. *Gebrochene Stock*, *Gewünschte Gast*, *Gezeichnete Schaf*), nie jest to jednak regułą (por. *Gekreutzigter Jude*, *Geputztes Kind*, *Ge]tüm]m]el]ter Hund*). Taką niekonsekwencję trudno wytłumaczyć inaczej niż jedynie brakiem należytej staranności czy nieuwagą autora. Przykłady:

93–94:
Bedeckter Wagen / Rydwan, (Okryty Woz).

334:
Gebohren / urodzony; wenn i]t der Junge gebohren / á kiedyż się ten Chłopiec urodził [...]

337:
Gebrochene Stock / lámána La]ká.

339:
Gekreutzigter Jude / ukrzyżowány (krzyżowány) Zyd.

342:
Geehrter Mann / uc]czony Człowiek; geehrte Leute / uc]zczeni Ludźie.

365:
Geputztes Kind / u]trojone Dziecié.

370:
Geſchenckt iſt mir das Meſſer / *dárowano mi ten Noż.*

376:
Geſtummelter Hund / *kęły (kuły) Pies.*

386:
Gewünſchte Gaſt / *pożądaný (pożądlivy) Gość [...]*

Niemieckie **rzeczowniki odczasownikowe**, zwłaszcza te tworzone przez konwersję (por. **a**)), w słowniku lematyzowane są rzadko i zwykle tworzą podhasła (niekiedy podhasła wielowyrazowe, np. *Jagen, Würgen*), a nie hasła główne. Jako podhasła zapisywane są również rzeczowniki budowane za pomocą sufiksu *-ung* (por. **b**)), choć te ostatnie sporadycznie znaleźć można również wśród haseł głównych (por. **c**)). Przykłady:

a)

525:
Jagen den Weglauffenden / *gonić Uciekającego [...]* das Jagen iſt nichts nütze / *nie po tem gonieniu; jagen ein Wild / Łowić zwierz [...]*

1291:
Verwundern ſich / *dziwować się [...]* ich habe mich darüber nicht gewundert / *jam się temu nie dziwował; das Verwundern / Dziwowanie [...]*
Verwüſten das Land / *pułtożyć Ziemię, pułtożę Ziemię, [pułto]żyć, [pułto]żę [...]* das Verwüſten / *Pułtożenie; der Verwüſter / Pułtożyciel.*

1451:
Würgen / *dawić; ich würge dich / dawię Cię, zádawiam; das Würgen des Kindes / Dawienie Dziecięcia; erwürget [!] ſich / dawi się, krtuży się.*

b)

1211:
Verbergen ſich / *kryć się, kryję się, [kryłem się, [kryję się; der Herr darf das vor mir nicht verbergen / nie trzeba tego Wáſzeći przede mną táić [...]* die Verbergung der Wahrheit / *Záſtona Prawdy.*

1337:
Unterdrücken eines Fremdling / *Uci]kác Przychodnia, uci]kam, uci]nqłem, uci]nę;* die Unterdrückung / *Uci]nienie, Thumienie;* die Unterdrückung des böſen Geſchreyes / *Zátlumienie zley Wieści.*

c)

111:
Beſtättigung / *Utwierdzenie.*

Autor *Hand-Büchlein* lematyzuje ponadto wybrane **nazwy własne**, przede wszystkim nazwy państw (a jako podhasła również nazwy mieszkańców, por. *Frankreich – Frantzios*) oraz popularniejsze imiona. Niektóre z uwzględnionych w słowniku nazw własnych tworzą hasła wielowyrazowe (np. *Jacob, Lucas*), inne stanowią samodzielne, jednowyrazowe hasła (por. *Franckreich, Tobias*). Przykłady:

524:

Jacob hat es abgeſchrieben / *Jákub* [p]i[sa]; was redet ihr von dem Jacob / *á* co[ż] mowi[ć]ie o *Jákubie* / ich habe das ſelb[st] von dem Jacob gehöret / *jam* to [am od *Jákubá*] [t]yszał, ([á]má [t]y]zálá.)

660:

Lucas wohnete bey uns / *Luka*[z] mie[ż]kał u nas.

Spośród **nazw miesięcy** Ernesti wybiera tylko niektóre (por. **a**). W makrostrukturze *Polnisches Hand-Büchlein* w ogóle nie uwzględniono nazw *Januar* (ani żadnego z odpowiedników: *Hartung, Eismond, Jänner, Mai (Wonnemond)* ani *Oktober (Weinmond, Windmond, Windmonat, Gilbhart)*. Z podobną niekonsekwencją autor traktuje również nazwy **dni tygodnia** (por. **b**). W *Hand-Büchlein* przedstawione zostały rzeczowniki *Montag, Dienstag* oraz *Mittwoch*, dwa kolejne dni tygodnia: *Donnerstag* i *Freytag*, pojawiają się jedynie w hasłach wielowyrazowych, natomiast soboty (*Samstag, Sonnabend*) próżno szukać w słowniku. Przykłady:

a)

64:

April / *Kwiecień*.

78:

Augu[st]monat / *Sierpień*.

148:

Chri[st]-Monat / *Grudzień*.

467:

Herb[st]monat / *Wrześcień*.

490:

Heumonat / *Lipiec*.

513:

Horning / *Luty*.

b)

170:

Dien[st]ag / *Wtorek*; das i[st] am Dienstage ge[ſ]chehen / *to się w Wtorek* [sta]ło.

309:

Fraytag iſt auch erwartet / *Piątek też doczekány*; wer den Freytag wird erwarten / *kto Piątku doczeka*.

714:

Mitwoch / *Srzodá*; ihr ſeyd vergangene Mitwoche nicht bey uns geweſen / *nie byliście u nas w przeſzłą Szrodę*.

715:

Montag / *Poniedziałek*; um den Montag könnet ihr wieder herſprechen / *o Poniedziałku możecie tu zaſię wſtąpić* [...]

1072:

Sonntag iſt vorbey. *Niedziela minęła* / auf den andern Sonntag verleyhet es GOtt / *na drugą Niedziele da Pan Bóg* [...]

Autor *Hand-Büchlein* nie uwzględnia w makrostrukturze słownika skrótów, nie lematyzuje również wykrzykników.

Mikrostruktura

Dobór ekwiwalentów

Autor *Polnisches Hand-Büchlein* z wielką starannością opisuje znaczenia niemieckich wyrazów hasłowych. Często wprowadza grupy synonimicznych (bądź tylko pokrewnych znaczeniowo) ekwiwalentów (por. **a**), które zwykle wyczerpująco charakteryzują wszystkie możliwe znaczenia wyrazów wieloznacznych. Ernesti stosuje też dodatkowe objaśnienia znaczenia lub zakresu użycia ekwiwalentu (por. **b**). Objaśnienia te zwykle przypominają formę definicje (por. *Hühnerhaus*), równie często jednak mogą mieć postać hiperonimów (por. *Wolfskraut*). Takie informacje pozwalają rozróżnić kilka znaczeń wyrazu polisemicznego lub przybliżają znaczenia trudniejszych, często fachowych określeń. Przykłady:

a)

1:

Das Aas ſtanck / *Ścierw śmierdział, (Zdechliná śmierdziáta.)*

42:

Alte Hexe iſt verbrannt / *Czarownica (Sekutnicá) ſpalona*.

511:

Holuncke / *Hultay; Láżeká*.

1357:

Vorbedeutung / *Zdanie, godło, ſzczęścia Znak*.

Vorbild / *Kſztalt, Figura, obraz formierſki*.

1453:
Zagen / *Nádzieję, oder Serce trácić* [...]

b)

518:
Hühnerhaus / *Kurnik, (Sadź źzeroki ná kury.)*

664:
Lungenfüchtig / *dycháwiczny, (Płucną-Chorobę ćierpiący)* [...]

716:
Morellen-Baum / *Morelá-Drzewko; eine Morelle / Morelá.*

1043–1044:
Wolf reißender / *Wilł drapieźny* [...] *Wolfskraut / Tojad źiele.*

Oczywiście nie wszystkie hasła omawianego słownika są opisane bez zarzutu. Ernesti nie ustrzegł się przed popełnieniem pewnych typowych błędów. Niepotrzebnie np. ucieka się do opisów (por. *Kröte, Säugling*). Niekiedy podaje też ekwiwalenty o zbyt szerokim lub zbyt wąskim znaczeniu w stosunku do niemieckiego hasła. I tak *Rebe* to rzeczywiście *gałązka*, ale gałązka winnej latorośli, a nie każda dowolna gałąź, zaś *Nachspeiße* to wprawdzie potrawa, ale szczególnie, jedzona po daniu głównym, deser. Z kolei *Mühe* to raczej *trud*, ewentualnie *ciężka praca*, a nie po prostu *praca*. Nie jest też prawdą, że odpowiednikiem niemieckiego rzeczownika *Wange* jest *powieka* (właściwy jest natomiast pierwszy z pozornie synonimicznych ekwiwalentów, tzn. *policzek*). Przykłady:

592:
Kröte / *Zábá. Párcháta.*

744:
Nachspeiße / *Pośledna, Potráwá.*

855:
Rebe / *Gálaź; eine grüne Rebe / Gálaź zielona; eine Rebe verdorret nach der andern / po Gálaźze (Gálaźkami) ułycha; die Reben abhneiden / Gálaźki urzynáć.*

924:
Säugling / *Sźqcy Pierśi.*

1378:
Wange / *Policzek, Powieká, Jágodá ná Twarzy.*

Zdania przykładowe i kolokacje

Cytowane dotychczas przykłady dobierano tak, aby były zwarte i przejrzyste, a dłuższe artykuły przytaczano jedynie we fragmentach. Mimo to już na podstawie tego skromnego materiału nietrudno zauważyć, że omawiany słownik charakteryzuje się niezwykle bogatą mikrostrukturą. Pośród obszernych, liczących czasami nawet kilka szpalt, artykułów *Hand-Büchlein* Ernesti zmieścił wiele kolokacji, a przede wszystkim zdań przykładowych, obrazujących użycie wyrazów hasłowych.

Większość kolokacji spotyka się jednak nie w mikro-, lecz w makrostrukturze słownika. To właśnie kolokacje tworzą bowiem w *Polnisches Hand-Büchlein* gros haseł wielowrazowych (por. **a**). W mikrostrukturze przeważają obszerniejsze przykłady, typowe kolokacje są tu zjawiskiem rzadszym, choć nie incydentalnym (por. **b**):

a)

515:
Hügel erhoben / *Pągorek wynio[ły, (goreczka;)] [...]*

667:
Mächtige Feind / *mocny, możny, potężny Nieprzyjiciel [...]*

925:
Sau[en des Windes / *Szum wiatru, Swi[st, Chwi[st, Głos, das Sau[en in den Ohren / Szumi w U]zu, Szum U]zu [...]*

1347:
Unversöhnliche Freund / *nieublagány Przyjiciel.*
Unverworrener Zwirn / *niepotárgane Nići [...]*

b)

1296:
Uhralte Müntze / *[tárodawna Monetá; ein uhraltes Kleid / [tárošwiecka Szátá.*

1350:
Unzucht / *Nierząd; Unzucht treiben / nierzqdem się báwić [...]*

Wśród przykładów zawartych w mikrostrukturze, oprócz kolokacji i krótkich przykładów, użytkownik *Hand-Büchlein* znajdzie wiele różnorodnych konstrukcji zdaniowych. Są wśród nich zdania oznajmujące, pytające (por. *Handel, Sauffen*) i rozkazujące (por. *Machen*), są zdania proste i złożone (por. *Schade, Schänden, Uberfallen*), pojawiają się nawet szersze konteksty (por. dialog w haśle *Tütten*). Występujące w zdaniach czasowniki ilustrują użycie różnych czasów (i odpowiednich czasowników posiłkowych, por. np. hasło *Veralten*), stron i trybów (por. *Schänden*), a rzeczowniki stosowane są we wszystkich przypadkach i liczbach. W zdaniach im-

plikowane są również wskazówki dotyczące rekcji czasowników (por. *Verwundern*, *Zweifeln*), rzeczowników i przymiotników (por. *Überdrüssig*, *Verbittert*). Przykłady:

312:

Froßt ißt zeitlich / *Mroz rány (prętki:)* [...] der Froßt nimmet zu / *Mroz się síli*; der Froßt lasset nach / *Mroz upu[zcza]*; der Froßt hat [chon nachgela]ßen / *Mroz już [puścił]*.

430–431:

Handel ißt nicht wert her / *Správá tá nie wiele wárta* [...] was habet ihr vor Händel? *a což zá Burdy miedzy wámi?* [...]

665:

Machen und nicht aufziehen / *czynić á nie zwláczác* [...] ich habe gemacht / ich werde machen / *czynilem, będę czynił, uczynię*; was wirßt du hieraus machen? / *á což z tego uczyni[ż] zrobi[ż]*; mache ein Ga[lt]geboth wo du Geld ha[ft] / *[spraw Ucztę (uczyn B[á]nkiet) jeśli ma[ż] Pieniádze* [...] machet euch nicht zu weit von uns / *nie od dá[ł]ajcie się od nas n[á]zbyt dá[ł]e[ka]* [...]

923–924:

Sauffen kan er gut / aber nicht arbeiten / *pić (zrzec, łokác) umie dobrze, ále nie robić* [...] *á což-ći Pijań[stwo] zá Pożytek przynio[ło]?* [...]

928–929:

Schade ißt unerfetzlich / *Szkodá (Utrátá) niená[gr]odna* [...] das Kind fiel vom Stuhl / aber man merckte keinen Schaden an ihm / *Dziecię [pádo] z Stołká, ále nieznác by[ło] (nie po[trze]żono, ználeżiono) żadnego Obrázenia nániem* [...] ich be[or]ge mich nicht daß es mir [chaden werde / *nie [podziewam się áby mi to [zkodzic] miało* [...]

935–936:

Schämen solte [!] man [ich / w[ty]dzic się trzebá [...] es ißt be[er] [ich ein wenig zu [chämen als lange betrauern / *lepiey się krotko záw[ty]dzic niż dlugo záłowác*.

937–938:

Schänden eine Jungfer / *zgwálcić Pannę* [...] der Schänder wäre werth daß er an der Prange ge[tr]ichen würde / *Gwálcićielby godz[ie]n był żeby go chł[ost]ano u Pregierzá*.

1180–1181

Tütten / *trąbić*; hat der Kühhirt [chon getüttet? *á juźże Krowiarz trąbil?* wie Joll er tütten / hat er doch keine Tütte / *á jákož ma trąbić, wždy niema Trąby* [...]

1188:

Überdrü[ss]ig bin ich deß Ob[st]es / *[yte(am) Owocu*; man kann deß Flei[sc]hes nicht überdrü[ss]ig werden / *nie może się Mię[ś]o przejeść* [...]

1190:

Überfallen deß Nachts den Feind / *przypásć ná Nieprzyjáciela w Nocy* [...] er wird die Stadt überfallen ehe [ie [ich ver[feh]en werden / *uderzy ná Miá[sto] niż się [podziejá]* / die Nacht überfiel uns / daß wir nicht weiter kunten fahren / *nápá[đ]la nas Noc że[ś]my dá[ł]ey jáchác nie mogli*.

1209–1210:

Veralten / *z[ł]tárzeć się*; du bi[ł]t noch nicht veraltet / *nie z[ł]tárzáles się [...]* der Baum i[ł]t in der Erde veraltet / *Drzewo się z[ł]tárzáło w Ziemi.*

1212:

Verbittert [eyn] / *rozgniewać się*; er war auf den Diener trefflich verbittert / *rozgniewał się był bárzo ná Czeládnicá [...]*

1291:

Verwundern [ich] / *dziwować się, dziwuję się, dziwowałem się, będę się dziwował [...]* ich habe mich darüber nicht gewundert / *jam się temu nie dziwował*; das Verwundern / *Dziwowanie [...]*

1512:

Zweifeln an der Zu[ł]age / (Ver[ł]prechen/) *wątpić o obietnicy, wątpilem, będę wątpił*; [ie] zweifeln [ehr] an [seinem] Aufkommen / *wątpią bárzo o jego wzmożeniu [...]*

Zdarza się, że identyczne (niemal) zdania przytaczane są w słowniku kilkakrotnie, w różnych artykułach hasłowych. Niekiedy powtarzające się przykłady wykazują drobne różnice w formie (por. *verstopffen* vs *zustopffen* lub *besser* vs *bester*), a także pewne niekonsekwencje ortograficzne (por. *Rękáwem* vs *Rękawem*):

928–930:

Schade i[ł]t uner[ł]etzlich / *Szkodá (Utrátá) nienágradna [...]* mit einem Ermel ver[ł]topffen i[ł]t be[ł]ßer als mit dem gantzen Rock / *lepiey Rękáwem niż całą Suknią zátkáć.*

1507:

Zu[ł]topffen / *zátyczká niewieścía*; es i[ł]t be[ł]ster mit einem Ermel als mit einem gantzen Rocke zu[ł]topffen / *lepiey Rękawem niż całą Suknią zátkáć.*

W *Hand-Büchlein* można spotkać również takie zdania przykładowe, a nawet całe mikrostruktury, które choć wprawdzie semantycznie pokrewne hasłu, nie zawierają jednak samego wyrazu hasłowego (często także odpowiedniego ekwiwalentu), np.:

1514:

Zwey-Achsler / *Obo[ł]tronny, ábo Obojétny*; er hält es mit dem und jenem / *y z tem y z owem nákláda, ná obie Strony Człowiek*; er weiß [ich] in alle zu [ł]chicken / *káždemu się umie przymilić, (zkáždem prze[ł]tánie;)* er wi[ł]chet auf allen Bäncken auf / *y [ł]rzyże y goli.*

Przykłady zdaniowe, a szczególnie ich polskie tłumaczenia, dają ciekawy obraz znajomości polszczyzny przez Ernestiego. Nader często się zdarza, że leksykograf tłumaczy niemieckie przykłady dosłownie, w efekcie powstają polskie zdania zgermanizowane (por. *Eiche*). Ernesti popełnia również błędy innego rodzaju, stosuje np. niewłaściwe przyimki (por. hasło *Montag* i przyimek *o* oddający nietrafnie niemieckie *um*), nadużywa również strony biernej:

189:
Eiche hat der Wind mit Wurzeln ausgeriſſen / *Dąb Wiatr wyrwał z Korzeniami.*

715:
Montag / *Poniedziałek*; um den Montag könnet ihr wieder herſprechen / *o Poniedziałku możecie tu zaśię wſtąpić [...]*

Na koniec warto podkreślić, że wszystkie przykłady w *Polnisches Hand-Büchlein* tłumaczone są konsekwentnie na język polski, dzięki czemu mogą służyć użytkownikom obydwu języków. Choć tłumaczenie zdań w słownikach dwujęzycznych mogłoby się wydawać oczywiste, to jednak w pracach XVII-wiecznych nie zawsze było regułą. Pozostawianie zdań przykładowych bez odpowiednich ekwiwalentów zdarzało się zresztą również autorom znacznie późniejszych słowników, np. Bandtkiemu⁴.

Frazeologia

Poza niezleksykalizowanymi zdaniami przykładowymi w mikrostrukturze *Polnisches Hand-Büchlein* znaleźć można wybrane przysłowia i zwroty frazeologiczne. Autor w żaden sposób nie sygnalizuje, że zleksykalizowanej grupy wyrazowej nie należy rozumieć i tłumaczyć w sposób dosłowny. Nie wyjaśnia również zasad, według których frazeologizmy są przyporządkowane do poszczególnych haseł. Wprawdzie większość z nich umieszczona została w mikrostrukturze artykułów rzeczownikowych (mowa oczywiście o zwrotach zawierających rzeczowniki), niekiedy jednak można je spotkać w mikrostrukturze haseł czasownikowych (por. *Sehen*) lub przymiotnikowych (por. *Liebe Nachbar, Satt*). Niektóre frazeologizmy (zwykle chodzi o ich formy wariantywne) umieszczone zostały równolegle w dwóch artykułach hasłowych, por. *Hunds-Geld, Ursach*. Przykłady:

242–243:
Gefallen [...] ein jeder Fuchs lobet ſeinen Schwantz / *kázda Liſzka Ogon ſwoj chwali [...]*

517–518:
Hunds-Geld / *Zápláta Pſá (Pſia;)* [...] wer einen Hund ſchlagen wil / findet leicht einen Prügel / *Kto Pſá chce uderzyć, lácno kij Naleść.*

573:
Kopff iſt gut / *Głowá dobra* [...] Jo viel Köpffe Jo viel Sinne / *co Głowá to rozum [...]*

645:
Liebe Nachbar / *Mily Samſiad*; du biſt mir lieb wie das Saltz im Auge / *mileſ mi ják Sol w Oku.*

⁴ J. S. Bandtkie, *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego do podręcznego używania dla Polaków i Niemców. Vollständiges Polnisch-Deutsches Wörterbuch zum Handgebrauch für Deutsche und Polen*, Breslau 1806.

921:

Satt / [yry, a, e; [...]] wer [ich nicht zu [att isset und trincket / der lebet klüglich und lange / *кто не доже не допие, ten mądrze y długo żyje.*

1043–1044:

Sehen / daß [ich die Pauren [chlagen / *widzieć, że się Chłopi biją [...]* wie man einen [ieheth / [o hält man ihn / *jako cię widzą, tak cię pi[iza [...]*

1367–1368:

Ursach [ist nichtig / *Przyczyna nikczemna*; der Wolf kan leichtlich eine Ursach zu einem Schaafte finden / *łacno Wilk ná Báráná naydzie Przyczynę*; einen Stock findet der leichtlich der einen Hund [chlagen wil / *łacno kij naleść, kto P[á chce uderzyć.*

Niespodzianką są frazeologizmy pojawiające się w mikrostrukturze hasel nie będących ich elementami, por. powyżej frazeologizm *einen Stock findet...* umieszczony pod hasłem *Ursach* lub *ein jeder Fuchs lobet...* pod hasłem *Gefallen*.

Niemieckie frazeologizmy objaśniane są zwykle za pomocą polskich, również sfrazeologizowanych zwrotów, nawet jeśli formy frazeologizmów w językach polskim i niemieckim, jak w poniższych przykładach, znacznie od siebie odbiegają:

339:

Gedancke [ist verborgen / *Mysł zátajona, (skryta; [...])* Gedancken [ind Zollfrey / *Myśli do Woy-dá nie jda (nie pożywaja), Myśli Urząd nie [adzi [...]*

518:

Hunger schertzet nicht / *Głód nie Porit [...]* der Hunger lehret [aure Aepffel e[ssen / *Głód táni Sytość drogá.*

1383:

Wa[er [ist trübe / *Wodá mętná [...]* [tille Wasser [ind tief / *ćiche Wody Brzegi podbierają [...]*

1514:

Zwey-Achsler / *Obo[tronny, ábo Oboj[etny [...]* er wi[chet auf allen Bäncken auf / y [trzy[ze y goli.

Uderzające jest to, że za pomocą polskich frazeologizmów Ernesti często przedstawia również znaczenia niemieckich niesfrazologizowanych grup wyrazowych, ekwiwalentnych pod względem semantycznym, np.:

347:

Gehen [...] es gehet mir wie den Erb[sen an dem Wege / *mam się ják Groch przy Drodze [...]*

363–364:

Genie[ssen der Güter / *z[żyć Dobr [...]* wer Fi[che genie[ssen will / muß [ich drum bemühen / *кто Рыбы chce jesć [!] mußi się zmoczyć.*

372:

Ge[schwinder Bothe / *Pr[ętki Po[el [...]* was ge[schwinde ent[steheth / das vergehet ge[schwinde / *co się rychlo wznieći nie długo się świeći.*

1122:

Straffen die Ubelthäter / *káráć Złoczyńców* [...] wen der Kleine ge[traffet wird / hat [ich der Große auch zu fürchten / *gdý Pse[ka biją y Lewek się niech boi* [...]

Informacje gramatyczne

Jak wspomniano we wstępie do niniejszego artykułu, *Polnisches Hand-Büchlein* był przeznaczony dla odbiorcy niemieckiego, uczącego się języka polskiego. Oczywiście mogłoby się więc wydawać, że znakomita większość wskazówek morfologicznych zawartych w mikrostrukturze *Hand-Büchlein* dotyczyć będzie polskich leksemów. Tak jest w istocie (tendencję tę szczególnie wyraźnie widać w mikrostrukturze hasel czasownikowych), jednak w słowniku można spotkać również wiele odstępstw, zwłaszcza w hasłach rzeczownikowych, o czym dalej.

Czasowniki

Ernesti nie podaje żadnych niemal informacji gramatycznych przy niemieckich hasłach, hojnie natomiast wyposaża ekwiwalenty, a więc czasowniki polskie. W większości artykułów czasownikowych użytkownik znajdzie formy czasu teraźniejszego, przeszłego i przyszłego 1. os. liczby pojedynczej, np.:

302:

Foltern den Dieb / *męczyć Złodziejá. męczę, męczyłem, będę męczył.*

665:

Machen und nicht aufziehen / *czynić á nie zwłáczáć* [...] ich habe gemacht / ich werde machen / *czyniłem, będę czynił, uczynię*; was wirft du hieraus machen / *á coź z tego uczyni[sz] zrobi[sz]*; mache ein Ga[lt]geboth wo du Geld ha[ft] / *[spraw] Uczęć (uczyni Bánkiet) jeśli ma[sz] Pieniądze* [...] machet euch nicht zu weit von uns / *nie od dáłajcie się od nas názbýt dáleko* [...]

1291:

Verwundern [ich / *dziwować się, dziwuję się, dziwowałem się, będę się dziwował* [...]

1294:

Verzuckern / *cukrowáć, cukruję, cukrowałem, będę cukrował*; wer eines fremdbden Glück ihm [ü]ffe machet / der machet [eines [ehr bitter / *kto [sobie cudze Szczęście cukruje ten [swoje bárzo gorzkie uczuje.*

W wielu artykułach autor notuje czasowniki z przedrostkami, zdarza się również, że przedstawia czasowniki polskie o różnych aspektach, uwzględniając zarówno formy dokonane, jak i niedokonane (por. *Gewinnen, Horchen, Machen*):

382:

Gewinnen an einer Waar / *zy[kowáć (zy[káć) ná jednem Towárze* [...]

512:

Horchen ob jemand klopffet / *po*łuchác jeśli kto kołáce, *łucham, po*łuchałem, *po*łucham, *ły*zę, *ły*zalem, *u*ły*z*ę [...]

665:

Machen und nicht aufziehen / *czynić á nie zwłócząc* [...] ich habe gemacht / ich werde machen / *czynilem, będę czynił, uczynię* [...]

1211:

Verbergen *ł*ich / *kryć się, kryję się, łkryłem się, łkryję się* [...]

1291:

Verwüſten das Land / *pu*łto*z*yc Ziemie, *pu*łto*z*ę Ziemie, *pu*łto*z*yc, *pu*łto*z*ę [...]

Jeśli w mikrostrukturze zamiast jednego ekwiwalentu pojawia się więcej synonimicznych odpowiedników niemieckiego hasła, wskazówki morfologiczne dotyczą zwykle kilku z nich:

541:

Kampff beſtändige / *Walká łtála* [...] ich kämpffe / *walczę, wojuję, walczyłem; wojawałem, będę walczył, (wojował) wojować, walczyć.*

1292:

Verzeihen einem den Fehler / *przebaczyć komu Wine, odpu*łzczam, *odpu*łciłem, *przebaczam, przebaczyłem, przebaczę* [...]

1302:

Umfahren eine dicke Baum / *objąc miáŕze (grube) Drzewo, obeymuję, objąłem, obeymę, obto*zyc, *obłaczam, obto*czyłem, *obto*czę, *ogarnąc, ogarniam, ogárnałem, ogárniám* [...]

1303:

Umgeben eine Stadt / *otoczyć Miáłto, otáčzam, otoczyłem, otoczę, ob*łkákuję, *ob*łkoczyłem, *ob*łkoczę, *okrążyć, okrążam* [...]

Jak widać z powyższych przykładów, formy czasu przeszłego i przyszłego, a więc formy odróżniające rodzaj gramatyczny, odnoszą się zwykle do podmiotu w rodzaju męskim. Odstępstwa od tej reguły zdarzają się w słowniku nie więcej niż kilka razy, można je więc traktować jako wyjątki:

927:

Sauerteig iſt alt / *kwás łtáry*; ich hatte nur ein wenig Sauerteig / Und der Teig iſt doch ſauer worden / *tylkom trochę Kwá*łu; *miał, miała á przedsię w*łzył^{to} *Záczynienie zákwásił.*

1184–1185:

Uben Rache am Feinde / *wykonác Pom*łtę *nád kiem, (pomócić się)* [...] *ł*ich üben im Schreiben / *ćwiczyć się w P*łániu, *ćwiczę się, ćwiczylem się, będę się ćwiczyła* [...]

Ernesti w artykułach czasownikowych nie stosuje żadnych terminów gramatycznych, wszystkie wskazówki morfologiczne wprowadza do słownika bezpośrednio, nie poprzedzając ich żadnymi informacjami metajęzykowymi (np. nazwami czasów).

Rzeczowniki

Podstawowa informacja podawana tradycyjnie w słownikach dwu- i wielojęzycznych to rodzaj gramatyczny rzeczownika. Wbrew oczekiwaniom Ernesti w żaden sposób nie informuje o rodzaju gramatycznym polskich ekwiwalentów rzeczownikowych. Jest to o tyle nietypowe, że w doborze informacji morfologicznych autor dotychczas konsekwentnie koncentrował się na polszczyźnie.

Rodzaj gramatyczny rzeczowników niemieckich (a więc hasel) u Ernestiego pojawia się sporadycznie (por. *Dicke*). W dodatku trudno znaleźć zasadę, według której autor dobiera rzeczowniki opatrywane ową wskazówką gramatyczną. Prawdopodobnie taka zasada po prostu nie istnieje, a obecność rodzajników określonych, pojawiających się tu i ówdzie, jest raczej sprawą przypadku niż celowym zabiegiem.

Choć informacja rodzajowa przy rzeczownikach niemieckich podawana *explicite* jest w *Hand-Büchlein* zjawiskiem niezwykle rzadkim, to jednak dociekliwy użytkownik wyłowi ją z mikrostruktury wielu artykułów, rodzajnik bowiem jest często elementem zdań przykładowych (por. *Hunger*). Rodzaj gramatyczny rzeczowników użytkownik znajdzie też w wielu hasłach wielowyrazowych (por. *Aaß*):

1:
Das Aaß [tanck / *Scierw śmierdział*, (*Zdechliná śmierdziála*).

167:
die Dicke / *Miąz[zość*, (*Grubość*);

518:
Hunger schertzet nicht / *Głód nie Porit*; der Hunger ißt nachdencklich / *Głód dowcipny náuczy w[zy]tkiego* [...]

Innych poza rodzajem gramatycznym niemieckich rzeczowników wskazówek morfologicznych (liczba mnoga, Genitiv) w słowniku nie podano.

Przymiotniki i przysłówki

Niemieckie przymiotniki i przysłówki w *Hand-Büchlein* rzadko lematyzowane są jako samodzielne jednowyrazowe hasła, częściej stanowią element hasła wielowyrazowego (por. **a**). Ich polskie odpowiedniki posiadają wówczas zwykle wyłącznie jedną końcówkę, odpowiednią dla rodzaju gramatycznego rzeczownika, który określają. Wyjątek na tym tle stanowi hasło złożone *Kalt Wasser*, które autor uzupełnia

podhasłem *kalt*, a polski ekwiwalent wyposaża w końcówki we wszystkich trzech rodzajach (por. **b**):

a)

937:
Schandbare Rede / *prośna Mowa*.

1441:
Wolcke regnigte / *Obłok dżdżawy, dżdżyty*.

1442:
Wohlgerüsteter Soldat / *dobrze uzbrojony Żołnierz*.

b)

539:
Kalt Waſſer / *zimna Woda*; kalt / *zimny, a, e, der keine Wärme hat / nie mający ciepła [...]*

Nietypowa jest również mikrostruktura hasła *Zahmes Rehe*, zawierająca (inaczej niż w wypadku większości haseł wielowyrzowych) końcówki przymiotnika w rodzajach męskim, żeńskim i nijakim. Dotyczy to jednak tylko jednego z trzech synonimicznych (bliskoznacznych) ekwiwalentów:

1454:
Zahmes Rehe / ogląkaná Sárna, (Láni) okrocony, e, e, lákawy.

Jeśli przymiotnik nie jest częścią hasła wielowyrzowego, towarzyszące mu polskie ekwiwalenty zapisywane są – zgodnie z tradycją leksykograficzną – w rodzaju męskim (por. **a**). Tylko nieliczne z nich Ernesti wyposaża dodatkowo w końcówki form żeńskiej i nijakiej (por. **b**), a incydentalnie również w formy stopnia wyższego i najwyższego (por. *Böse*). Odpowiednie końcówki rodzajowe otrzymują również polskie ekwiwalenty imiesłowów przymiotnikowych (por. **c**), dotyczy to jednak tylko kilku haseł tego typu.

a)

930:
Schadlos / *bezszkodny, nieuszkodzony [...]*

1335:
Untadelig / *beznągány*.

b)

130–131:
Böſe iſt die Welt / *zły Świat [...]*; der Aergere / *Aergte / Gorzy, a, e, Nágorzy [...]*

167:
Diebi[*ch*] / *Złodziej[ki, a, ie]*; du diebi[*cher*] Schelm / *ty złodziej[ki Niecnoto* [...]

173:
Dornicht / *Cierni[ty, a, e]*.

523–524:
Jach / *nagły, a, e*; Jach-Zorn / *Zápalczywość, (Popędliwość;)* [...]

539:
Kalt Wa[*l*]er / *zimna Woda*; kalt / *zimny, a, e* [...]

921:
Satt / *[y]ty, a, e* [...]

c)

386:
219008 Gewonnen / *zy[kány, a, e* [...]

Warto wspomnieć na koniec, że Ernesti nie opisuje części mowy, w *Hand-Büchlein* nie ma też żadnych innych metainformacji. Autor nie oznacza form zdrobniałych, rzeczowników *plurale tantum* i *singulare tantum*, nie opisuje form fleksyjnych, nie stosuje też kwalifikatorów.

Funkcja i przeznaczenie słownika

Jest zrozumiałe, że w wypadku słownika XVII-wiecznego nie może być mowy o ocenie jego funkcji w dzisiejszym rozumieniu tego pojęcia. Mimo to można jednak oczekiwać, że autor przed przystąpieniem do pracy poczynił pewne założenia. We wstępie do niniejszego artykułu wspomniano, że Ernesti pisał słownik dla niemieckiego odbiorcy. Czy leksykografowi udało się konsekwentnie zrealizować te założenia?

Jednym z najważniejszych kryteriów pozwalających ocenić funkcję i przeznaczenie słownika jest dobór informacji gramatycznych. Zdecydowanie dokładniejsze opracowanie jednostek leksykalnych tylko jednego języka wychodzi oczywiście naprzeciw oczekiwaniom użytkowników, dla których ten właśnie język jest językiem obcym.

Już na pierwszy rzut oka spostrzec można, że Ernesti w swojej pracy koncentruje się na polszczyźnie. Większość wskazówek morfologicznych dotyczy właśnie polskich ekwiwalentów, co służy niemieckim użytkownikom, jest więc zgodne z przyjętym założeniem. Tendencja ta jest szczególnie uderzająca w mikrostrukturze artykułów czasownikowych.

Inaczej jednak rzecz się ma z hasłami rzeczownikowymi. Polskie rzeczowniki w *Hand-Büchlein* w ogóle nie zostały wyposażone w informacje morfologiczne,

nawet w tak podstawowe, jak rodzaj gramatyczny. Natomiast niektóre rzeczowniki niemieckie (zwłaszcza te, które są składnikami haseł wielowyrazowych) zawierają rodzajnik określony. Takie przedstawienie rzeczowników służy polskimi użytkownikom, jest więc zaprzeczeniem tezy postawionej w tytule i powtórzonej we wstępie do słownika.

Przymiotniki w *Hand-Büchlein* lematyzowane są (niemal) wyłącznie w stopniu równym, autor nie zamieszcza w makrostrukturze żadnych form nieregularnych. Polskiemu użytkownikowi mogłoby to uniemożliwić odnalezienie tych przymiotników, których stopień wyższy (i najwyższy) oparty jest na temacie supletywnym. Natomiast niemieckiemu użytkownikowi taka budowa makrostruktury nie utrudni pracy ze słownikiem. W mikrostrukturze artykułów przymiotnikowych i przysłówkowych brak informacji o stopniowaniu. Dotyczy to nie tylko przymiotników niemieckich, ale przede wszystkim polskich. Jediną informacją gramatyczną, w jaką autor wyposaża polskie ekwiwalenty przymiotnikowe, są końcówki mianownika w rodzajach żeńskim i nijakim (podawane dodatkowo obok ekwiwalentu w rodzajach męskim). Niestety dotyczy to tylko niektórych spośród przedstawionych w słowniku przymiotników.

Poza omówionymi już wskazówkami morfologicznymi autor *Hand-Büchlein* zdołał zmieścić w mikrostrukturze słownika liczne zdania przykładowe, będące cennym źródłem informacji syntaktycznych. Ponieważ przykłady zdaniowe tłumaczone są na język polski, mogą być pomocne zarówno niemieckiemu, jak i polskiemu odbiorcy słownika. Dociekliwy użytkownik odnajdzie tu np. formy rzeczowników w różnych przypadkach (informacja cenna szczególnie dla niemieckiego odbiorcy), wskazówki dotyczące rekcji czasowników, szyku zdania i inne.

O funkcji słownika świadczyć mogą również inne, poza informacjami gramatycznymi, elementy mikrostruktury. Ważny jest sposób podawania ekwiwalentów i definiowania znaczeń. I tak np. autor słownika niemiecko-polskiego dla Polaków (słownika pasywnego) może poprzestać jedynie na podaniu ekwiwalentów, bez dodatkowych komentarzy. Polski użytkownik słownika wywnioskuje z kontekstu, które z wielu tłumaczeń jest odpowiednie. Sytuacja jednak zmienia się zupełnie, kiedy ten sam słownik trafia do ręki niemieckiego użytkownika, u którego znajomość języka polskiego z oczywistych powodów nie jest doskonała. Dla Niemca wszystkie ekwiwalenty są słowami obcymi, których znaczeń nie potrafi odróżnić. Niemiecko-polski słownik dla Niemca (słownik aktywny) powinien więc wyraźnie wskazywać różnice pomiędzy ekwiwalentami, a wskazówki te powinny być sformułowane w języku odbiorcy słownika. Natomiast Ernesti nader często poprzestawał jedynie na wymienieniu ekwiwalentów, bez jakiegokolwiek ich zróżnicowania (por. wcześniej cytowane mikrostruktury haseł *Sausen*, *Vorbild*, *Vorbedeutung* i in.). Tak zbudowane artykuły hasłowe nie mogą być wystarczającą pomocą dla niemieckiego użytkownika. Niekiedy autor podejmował wprawdzie próbę precyzowania znaczeń ekwiwalentu/ekwiwalentów, zwraca jednak uwagę to, że tak cenne dla niemieckiego użytkownika dodatkowe objaśnienia (np. synonimiczne definicje) sformułowane są po polsku, przez co tracą swą wartość, por.:

664:
Lungensüchtig / *Dychawiczny*, (*Płucną chorobę cierpiący*).

1358:
VorbenanteFreund [!] iſt nicht mehr ſein Freund / *przerzeczony (wyżej námieniony) Przyjăciel*
nie [przyja muwięcy [!], (nie jełtjego [!] Przyjăcielem.)

Jak wynika z powyższego podsumowania, analiza słownika odkrywa nie tylko elementy zaspokajające potrzeby niemieckiego użytkownika (czego można by oczekiwać), ale również takie, które sprzyjają wyłącznie polskiemu odbiorcy. Dla Niemca szczególnie przydatne były przede wszystkim liczne wskazówki dotyczące koniugacji czasowników polskich, a także (zawarte w zdaniach) formy deklinacyjne polskich rzeczowników. Dla Polaka natomiast formułowane w języku polskim definicje, liczne ekwiwalenty, obecność (choć tylko sporadyczna) rodzaju gramatycznego niemieckich rzeczowników. I polski, i niemiecki odbiorca mógł skorzystać z dwujęzycznych zdań przykładowych, w których implikowane są różnorakie informacje, głównie z zakresu składni. Innymi słowy: każdy z użytkowników *Polnisches Hand-Büchlein* znajdzie w słowniku coś dla siebie. Żaden z nich jednak nie będzie w pełni usatysfakcjonowany.

Literatura

- CYBULSKI M., 1991, *O języku polskim w rękopiśmiennym słowniku toruńskim z 1701 roku*, [w:] K. Handke (red.), *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. 4, Warszawa, s. 51–61.
- CYBULSKI M., 1996, *Fleksja polska w niemiecko-polskim słowniku toruńskim z 1701 roku*, [w:] M. Kucała, W. R. Rzepka (red.), *Studia historycznojęzyczne*, t. II, Kraków, s. 241–249.
- FRĄCZEK A., 2006, *Dictionarium Germanico-Polonicum, czyli Toruński słownik niemiecko-polski*, Toruń 1700–1701, „Prace Filologiczne”, t. LI, 2006, s. 121–162.
- GRUSZCZYŃSKI W., 2000, *Wokabularze ryskie na tle XVI- i XVII-wiecznej leksykografii polskiej*, Warszawa.
- HAUSMANN F. J., 1991, *Spezifische Bauteile und Strukturen zweisprachiger Wörterbücher*, [w:] Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand, Ladislav Zgusta (hrsg.), *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, Berlin 1989–1991, s. 2729–2769.
- KUNICKI-GOLDFINGER M., SIEKIERSKA K., 2008, *Biogramy pisarzy i tłumaczy dzieł cytowanych w Słowniku języka polskiego XVII i I. poł. XVIII w.* http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php?wstep_zakl=biogr
- NIENALTOWSKI M., 2008, <http://www.olesnica.org/ErnestiJan.htm>

**Jan Ernesti's *Polnisches Hand-Büchlein* of 17th Century.
A Lexicographic analysis
Summary**

The subject of the present publication is the German-Polish Dictionary written by Jan Ernesti. In the description of the Dictionary, the following points are analyzed:

technical data (e.g. information about the format of the dictionary, the number of pages and columns etc.)

– the macrostructure (in this section the reader will find a presentation of the form and order of the entries, and information on whether geographical names, proper names and diminutive forms were included in the macrostructure of the dictionary; moreover, the way of presenting feminine nouns, numbers, pronouns etc. in the macrostructure is analyzed)

– the entry structure (the author of this study analyzed not only the translation equivalents, but also the order of information included in the entry and examples of usage – basic and metaphorical meaning, illustrative sentences, collocations, idiomatic phrases, and proverbs)

– grammatical explanations (this is an attempt to present the morphological and syntactic information regarding the entry headword and its translation equivalents).

The last part of the present publication contains a short description of the function and purpose of the Dictionary (it was created especially with German users in mind).

Theoretical considerations are supported by numerous examples throughout the publication. Special attention has been paid to making these examples typical of the discussed Dictionary, in order to ensure an objective analysis.